

De kern van participatief actieonderzoek

Ferdie Migchelbrink

De kern van participatief actieonderzoek

De kern van participatief actieonderzoek

Ferdie Migchelbrink

ISBN 978 90 8850 612 3

NUR 892

© 2016 B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 12010, 1100 AA Amsterdam-Zuidoost) te wenden..

Voorwoord

Dit boek gaat over participatief actieonderzoek in de werkvelden zorg, welzijn, wonen, onderwijs en Human Resource Management. Steeds meer en steeds vaker doen professionals in deze werkvelden participatief actieonderzoek (ook wel actieonderzoek, participatief onderzoek of handelingsonderzoek genoemd). In onderwijscurricula in het hogere beroepsonderwijs (hbo) en in de toegepaste (academische) opleidingsdomeinen als Management- en Organisatiewetenschappen, HRM en Leren, Ontwikkelen & Veranderen krijgt deze speciale tak van praktijkgericht onderzoek een vaste plek.

Participatief actieonderzoek speelt zich af in een real-life situatie. Onderzoek en actie zijn in participatief actieonderzoek met elkaar verbonden. In participatief actieonderzoek werken de deelnemers (onderzochten) en onderzoekers samen aan het onderzoek. In co-creatie wordt praktische kennis gegenereerd om daarmee individueel of collectief handelen en/of de situatie waarin dat handelen plaatsvindt te veranderen.

De Kern van participatief actieonderzoek combineert een zevenvoudige conceptuele verankering van participatief onderzoek in deel 1 met een praktische beschrijving in deel 2, 3 en 4. In ieder deel staan benaderingen, ideeën, werkwijzen, handvatten en praktische aanwijzingen voor het ontwerpen, uitvoeren en begeleiden van participatief actieonderzoek. Meteen geschikt voor gebruik door studenten en professionals in hun beroepspraktijk.

Dit nieuwe boek is een compleet en actueel handboek voor het doen van participatief actieonderzoek in de beroepsdomeinen zorg, welzijn, wonen, werken, onderwijs en HRM. Professionals en studenten op deze domeinen vinden in dit boek bruikbare handvatten én voorbeelden uit hun beroepspraktijk.

Het boek is in en door de praktijk van participatief onderzoek ontstaan. In dit boek is mijn ervaring (en die van een tiental collega's en duizenden studenten) met het gebruik van participatief actieonderzoek gedurende tientallen jaren verwerkt. De inhoud van dit boek is beproefd en verbeterd in het bachelor- en masteronderwijs aan studenten van sociale opleidingen en gezondheidszorgopleidingen.

Dit nieuwe boek sluit aan bij de opvattingen van lectoren in het hbo over praktijkgericht onderzoek, en volgt de actuele discussies inzake participatief actieonderzoek en neemt daarover een duidelijk standpunt in.

Dit boek is niet van mij alléén. Mensen ontwikkelen zich niet alleen, maar door en met anderen. Het hier gepresenteerde gedachtegoed over participatief actieonderzoek is gevormd in een lange reeks van veertig jaren, in voortdurende wisselwerking met andere mensen. Ik wil mijn vroegere werkgever, mijn collega's, mijn vroegere en huidige opdrachtgevers, mijn studenten, mijn medebestuurders en medevrijwilligers in gezondheidszorg, welzijn, wonen, onderwijs, lokale politiek en pastoraat bedanken voor de bijdragen die ze de afgelopen veertig jaar bewust en onbewust hebben geleverd aan mijn professionele ontwikkeling en daarmee aan de inhoud van dit boek.

Twee mensen uit deze grote groep komen nu op de voorgrond en wil ik speciaal bedanken voor hun bijdrage aan mijn professionele ontwikkeling. Dat zijn Wim van Mierlo en Theo van Middelkoop. Wim voor de fijne en wijze gesprekken die ik met hem voerde tijdens en over onze gezamenlijke bestuurlijke activiteiten. Theo voor zijn vriendschap en als gids in de wereld van themegecentreerde interactie.

Een speciale bijdrage aan de totstandkoming van dit boek leverden docenten en studenten van het cohort 2014-2015 van de Master Social Work van de Hanze Hogeschool Groningen en de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden. Met hen had ik in april 2015 een groeps gesprek over dit nieuwe boek. Zij leverden met hun vragen, commentaar en voorstellen een duidelijke bijdrage aan zowel de inhoud als de vormgeving van dit nieuwe boek. Jitske Gulmans en Jaap Ikkink wil ik bedanken voor de ruimte en de tijd die ik toen van hen kreeg.

Joeri Migchelbrink en Maria Saleminck wil ik bedanken voor het lezen van en commentaar geven op het manuscript. Truus Rozemond, Corry Ehlen en Theo Middelkoop bedank ik voor hun reacties op onderdelen van dit boek.

Ten slotte wil ik dank zeggen aan jou Maria Saleminck, al veertig jaar mijn partner. Jij was erbij toen het idee voor dit boek ontstond en hebt mij voortdurend terzijde gestaan. Voor jouw voortdurende aanwezigheid bij mij en het boek in wording, voor je kritische meedenken, voor jouw morele en praktische ondersteuning zeg ik: dank je wel!

Eindhoven,
Ferdie Migchelbrink

Inhoudsopgave

Deel 1 Profiel van participatief actieonderzoek	27
1. Kenmerken van participatief actieonderzoek	29
1.1 Tien kenmerken van PAO	29
1.1.1 PAO is gericht op praktische problemen, vragen of wensen	29
1.1.2 PAO is participatief onderzoek	29
1.1.3 Verbeteren, veranderen, vernieuwen	30
1.1.4 Onderzoek & actie zijn met elkaar verbonden	30
1.1.5 Wetenschappelijke methoden en technieken	30
1.1.6 Ervaringsgerichte methoden en technieken	31
1.1.7 Kennis in PAO	31
1.1.8 PAO is een meervoudig proces	31
1.1.9 Bruikbare, betrouwbare en valide kennis	32
1.1.10 Kennisproduct is voor de onderzochten	32
1.2 Kenmerken van PAO in uitvoering	33
1.2.1 Huize Gloria	33
1.2.2 Keuze voor PAO en vraagstelling	33
1.2.3 De start en opzet	34
1.2.4 De interviews met de zusters	35
1.2.5 Terugkoppelen en reflectie op de resultaten	36
1.2.6 Presentatie aan de zusters	36
1.2.7 Reflectie en voorbereiding van actie	37
1.2.8 Actiebijeenkomsten	38
1.3 Aan de slag	40
2. Geschiedenis van PAO	41
2.1 Kurt Lewin	41
2.2 Community development in Groot-Brittannië en Nederland	41
2.3 Participatory (Action) Research & Participatory Rural Appraisal	42
2.3.1 Fals Borda	42
2.3.2 Paulo Freire	43
2.4 Maatschappij- en wetenschapskritiek van de jaren zestig en zeventig	44
2.4.1 Op zoek naar een eigen onderzoeksmethodologie	45

2.4.2	De tweede feministische golf	46
2.4.3	Professionals in het sociale domein	46
2.5	Ontwikkeling van (participatief) actieonderzoek in de jaren negentig	47
2.5.1	Kritisch actieonderzoek	47
2.5.2	Ontwikkelingen in Nederland	48
2.5.3	Exemplarisch handelingsonderzoek	49
2.6	De nieuwe eeuw: vaste voet onder de grond	51
2.7	Aan de slag	52
3.	PAO en ander onderzoek	54
3.1	PAO en theoriegericht wetenschappelijk onderzoek	54
3.1.1	Praktijkgericht versus theoriegericht	55
3.1.2	Verschil in vraagstelling tussen PAO en wetenschappelijk onderzoek	55
3.1.3	Verschil in kennis en kennisbereik van PAO en wetenschappelijk onderzoek	56
3.1.4	Verschil in onderzoekscontext van PAO en wetenschappelijk onderzoek	56
3.1.5	Onderzoekslocatie	57
3.2	PAO versus kwantitatief & kwalitatief onderzoek	57
3.2.1	Kwantitatief onderzoek en het positivistische paradigma	58
3.2.2	Kwalitatief onderzoek en het interpretatieve paradigma	60
3.2.3	PAO en het kritisch-emancipatoire paradigma	62
3.2.4	Verschillen tussen kwantitatief, kwalitatief en participatief actieonderzoek in de onderzoekspraktijk	63
3.3	PAO, evidence-based practiceonderzoek en practice-based onderzoek	65
3.3.1	Evidence-based practiceonderzoek	65
3.3.2	Evidence-based onderzoek en PAO	67
3.3.3	Practice-based evidence en onderzoek	69
3.3.4	Practice-based onderzoek en PAO	73
3.4	Aan de slag	73
4.	Kwaliteit van PAO	74
4.1	Wetenschappelijke kwaliteit	74
4.1.1	Validiteit	74
4.1.2	Werken aan validiteit in PAO	75

4.1.3	Betrouwbaarheid	76
4.1.4	Werken aan betrouwbaarheid in PAO	76
4.2	Specifieke kwaliteitscriteria voor PAO	78
4.2.1	Bruikbaarheid of nut	78
4.2.2	Criteria rond de werkwijze in PAO	79
4.3	Aan de slag	80
5.	Profiel van een participatief actieonderzoeker	81
5.1	Onderzoeksvaardigheden en sociale vaardigheden	81
5.2	Vaardigheden voor PAO	82
5.3	Combineren van twee rollen	83
5.4	Aan de slag	83
6.	Kiezen voor PAO	84
6.1	Bewust kiezen voor PAO	84
6.2	Wanneer en in welke situaties PAO?	85
6.3	Thema's en domeinen voor PAO	85
6.3.1	Onderwijs en opleidingen	86
6.3.2	Thema's en domeinen	86
6.4	Voorwaarden voor PAO	87
6.5	Aan de slag	87
	Deel 2 Processen in pao	89
7.	Handelende subjecten en situaties als onderzoeksobjecten in PAO	91
7.1	Van onderzoeksobject naar onderzoekssubject	91
7.2	Praktische thema's in maatschappelijke praktijken	92
7.2.1	Vragen en problemen, ideeën en dromen als thema	92
7.2.2	Focus op handelen of situaties	92
7.2.3	Handelen	93
7.2.4	Situaties	94
7.2.5	Niveaus in PAO	95
7.3	Aan de slag	96
8.	Samenwerken en participeren	97
8.1	De relatie van onderzoekers en deelnemers	97
8.1.1	Gelijkwaardigheid	98
8.1.2	Dialogoog	98
8.1.3	Op weg naar een dialogische en gelijkwaardige relatie	98

8.2 Samenwerken bevorderen	99
8.3 Het vierfactorenmodel van TGI als kompas	100
8.3.1 Het vierfactorenmodel van TGI	101
8.3.2 Dynamisch balanceren	102
8.3.3 Hulpbronnen voor communicatie	103
8.4 Participeren	104
8.4.1 Participeren in PAO	104
8.4.2 Participeren in de PAO-praktijk	106
8.5 Conflicten	108
8.5.1 Bronnen van conflicten	108
8.5.2 Conflictdiagnose en conflictoplossing	109
8.6 Aan de slag	110
9. Onderzoeken	112
9.1 Het onderzoeksproces in PAO	112
9.1.1 Aanleiding, probleemanalyse, vraagstelling en doelstelling	113
9.1.2 Maken van onderzoeksontwerp	114
9.1.3 Gegevens verzamelen en analyseren	114
9.1.4 Conclusies en aanbevelingen	115
9.2 Kennis in PAO	115
9.2.1 Lokale kennis en praktijktheorie	116
9.2.2 Soorten kennis: beschrijvende en handelingskennis	117
9.2.3 Kennis via systematisch-empirisch onderzoek en bestaande wetenschappelijk kennis	118
9.2.4 Alledaagse praktische kennis	119
9.2.5 Ervaringskennis	120
9.3 Methoden en technieken van dataverzameling	121
9.3.1 Kiezen van methoden en technieken	122
9.4 Overzicht klassieke dataverzamelingstechnieken	122
9.4.1 Ondervragen	122
9.4.2 Observeren	123
9.4.3 Bezoeken	123
9.4.4 Inhoudsanalyse en bestuderen	123
9.5 Overzicht ervaringsgerichte methoden & technieken	124
9.5.1 Methoden voor het ontsluiten en delen van alledaagse kennis en ervaringskennis	124
9.5.2 Methoden voor het ontwikkelen van ideeën en delen van kennis	125

9.5.3 Methoden voor (re)constructie van handelen, situaties en gebeurtenissen	125
9.5.4 Methoden voor visualiseren	126
9.5.5 Methoden voor individuele en collectieve reflectie	126
9.5.6 Methoden voor het analyseren van situaties	127
9.6 Aan de slag	127
10. Reflecteren en leren	129
10.1 Reflecteren in het kort	129
10.2 Reflecteren, handelen, leren en veranderen	131
10.2.1 Schön over reflecteren en handelen van professionals	131
10.3 Individuele en collectieve reflectie	132
10.4 Reflectiethema's in PAO	133
10.5 Leren in PAO	135
10.6 Single-loop, double-loop en triple-loop leren	135
10.7 Aan de slag	137
11. Veranderen	138
11.1 Wat is veranderen?	138
11.2 Verbeteren, vernieuwen, veranderen	139
11.3 Veranderaanpakken en veranderstrategieën	140
11.3.1 Klassieke veranderstrategieën	141
11.3.2 Ontwerpen en ontwikkelen	142
11.3.3 Kleurenmodel van De Caluwé en Vermaak	143
11.4 Het veranderproces in PAO	145
11.5 PAO en empowerment	147
11.6 Monitoren van het veranderproces	148
11.7 Aan de slag	150
Deel 3 Uitvoeren en begeleiden van participatief actieonderzoek	151
12. PAO doen in zes fasen	153
12.1 Fasenmodellen van PAO	153
12.2 Op weg naar ons fasenmodel van PAO	155
12.2.1 Cyclus soms meerdere malen doorlopen	155
12.2.2 Fasen zijn wel te onderscheiden, maar lopen soms naast elkaar en door elkaar	156
12.2.3 Volgorde fasen	156

12.2.4 Iteratieve werkwijze	156
12.2.5 Verschillende processen en activiteiten	157
12.3 De zes fasen in PAO	157
12.3.1 Aanleiding en aanloopfase	158
12.3.2 Oriënteren	158
12.3.3 Diagnosticeren	158
12.3.4 Ontwikkelen	159
12.3.5 Actie	159
12.3.6 Evalueren	159
12.4 PAO-fasenmodellen en de traditionele onderzoeksfasen	160
12.5 Aan de slag	161
13. Aanleiding en aanloopfase	162
13.1 Aanleiding, initiatief en motieven	162
13.2 Actoren in de aanloopfase en bij de start	164
13.3 Het PAO-netwerk	167
13.4 De PAO-groep	168
13.5 Opdrachtgever, financier of sponsor	171
13.6 De entree van de onderzoeker	171
13.7 Extra activiteiten in de aanloopfase	172
13.8 Aan de slag	173
14. De oriëntatiefase	175
14.1 Oriënteren bij PAO met een groep mensen	175
14.1.1 Oriënteren op de uitgangssituatie en de groep	176
14.1.2 Probleembenadering en perspectiefbenadering	177
14.1.3 Mogelijke oriënteringsactiviteiten	177
14.1.4 Voorlopige beschrijving uitgangssituatie	182
14.2 Oriënteren bij PAO naar eigen handelen	182
14.2.1 Vrijwillig en verplicht PAO doen	183
14.2.2 Oriënteren bij vrijwillige, intrinsiek gemotiveerde PAO-ers	183
14.2.3 Voorwerk bij verplicht PAO over eigen handelen	184
14.3 Relatieopbouw en inschatten van de groep	186
14.4 Invullen van de onderzoekersrol	187
14.5 Aan de slag	188
15. De diagnostische fase	190
15.1 Een gezamenlijke beeld en oordeel	190

15.2	Mogelijke werkwijzen om te komen tot een gezamenlijk oordeel en beeld	191
15.2.1	De oriëntatie als startpunt	191
15.2.2	Confrontatie van meerdere perspectieven	192
15.2.3	Reflecteren	193
15.2.4	Ervaringsgerichte, activerende, interactieve, visuele en creatieve methoden en technieken	193
15.2.5	Systematisch onderzoek	194
15.3	Communicatie en samenwerking	195
15.4	Aan de slag	197
16.	De ontwikkelfase	199
16.1	Vaststellen van richting, kader of aanpak	199
16.1.1	Het oppakken van verbeterideeën uit eerdere fasen	200
16.1.2	Gewenste situatie visualiseren	200
16.1.3	Dromen ontwikkelen	200
16.1.4	Voorbeelden elders onderzoeken	202
16.2	Kennis om toekomstbeeld vast te stellen	202
16.3	Uitwerken richting of plan	203
16.3.1	Actieplan maken via creatief structureren	204
16.3.2	Viervoudig checken van plan	204
16.4	Vorbereiding op de uitvoering	205
16.4.1	Vorbereiding op de uitvoering van het handelen	205
16.4.2	Vorbereiden van het volgen van de uitvoering	206
16.4.3	Leren monitoren	206
16.5	Samen beslissen en werken aan draagkracht en competenties	207
16.6	Aan de slag	208
17.	De actiefase	210
17.1	Nieuw handelen en de nieuwe situatie	210
17.2	Aandachtspunten voor het handelen	211
17.3	Ondersteuning deelnemers	212
17.4	Volgen van de uitvoering van het actieplan	213
17.5	Aan de slag	214
18.	Evaluatiefase	215
18.1	Evalueren en de functie van evalueren	215
18.2	Twee manieren om te evalueren	216
18.3	Aan de slag	217

Deel 4 Methoden & technieken van participatief actieonderzoek	219
19. Individueel ondervragen	221
19.1 Wat is een interview?	221
19.1.1 Soorten interviews	221
19.2 Het interview in PAO	222
19.3 Het formele en informele (half)open interview	223
19.3.1 Het informele en formele aspect	223
19.3.2 Het open aspect	223
19.4 Interviewen	224
19.5 Aan de slag	226
20. Participerende observatie en bezoeken	227
20.1 Wat is participerende observatie en bezoeken?	227
20.2 Participerende observatie en PAO	228
20.3 Bezoeken afleggen en PAO	228
20.4 Werkwijze participerende observatie	229
20.5 Werkwijze bezoek	231
20.6 Vastleggen van observaties	231
20.7 Analyseren van observaties	232
20.8 Aan de slag	233
21. Groepsgesprekken	234
21.1 Wat is een groepsgesprek?	234
21.2 Vijf soorten groepsgesprekken	235
21.3 Groepsgesprekken en PAO	236
21.3.1 Kennisfunctie groepsgesprekken	236
21.3.2 Communicatieve functie groepsgesprekken	237
21.3.3 Samenwerkingsfunctie groepsgesprekken	237
21.3.4 Leer- en veranderfunctie van groepsgesprekken	237
21.4 Werkwijze groepsdiscussie	238
21.5 Werkwijze groepsdialoog	238
21.5.1 Functie dialoog	239
21.5.2 Voorwaarden dialoog	239
21.5.3 Voeren van een dialoog	239
21.5.4 Aanwijzingen en hulpmiddelen voor de dialoog	240
21.6 De focusgroep	241
21.6.1 Functie van de focusgroep	241
21.6.2 Itemlijst en leiding focusgroep	241
21.6.3 Werkwijze focusgroep	243

21.7 Verwerking en analyse van de focusgroepgegevens	244
21.8 Aan de slag	244
22. Deskresearch en inhoudsanalyse	246
22.1 Soorten bestaand materiaal	246
22.1.1 Documenten	246
22.1.2 Media(producten)	247
22.1.3 Registratiesystemen en databanken	247
22.1.4 Vindplaatsen of bronnen	247
22.2 Ontsluiting van bestaand materiaal	248
22.2.1 Inhoudsanalyse	248
22.2.2 Werkwijze inhoudsanalyse	248
22.3 Inhoudsanalyse en bestuderen materiaal	250
22.4 Literatuurstudie	250
22.4.1 Functie literatuurstudie	250
22.4.2 Voorbereiden en uitvoeren literatuurstudie	251
22.5 Aan de slag	253
23. Verhalen	254
23.1 Werken met verhalen	254
23.2 Verhalen en PAO	254
23.3 Verhalen genereren	255
23.3.1 Mensen vragen hun verhaal te vertellen	255
23.3.2 Mensen vragen om een verhaal te schrijven	256
23.3.3 Werkwijze verhalen construeren	256
23.4 Verhalen presenteren	258
23.4.1 Play-reading	258
23.4.2 Verhalenworkshop	259
23.5 Verhalen analyseren	259
23.5.1 Uitgangspunten narratieve analyse	260
23.5.2 Praktische aanwijzingen voor narratieve analyse	260
23.6 Aan de slag	262
24. Intervisie	263
24.1 Intervisie in het kort	263
24.2 Functie intervisie in PAO	263
24.3 Werkwijze intervisie	264
24.4 Aan de slag	265

25. Community of practice	266
25.1 Community of practice in het kort	266
25.2 Community of practice en PAO	266
25.3 Werkwijze community of practice: zeven principes	267
25.4 Aan de slag	268
26. Werkwijzen bij de analyse van kwalitatieve gegevens	269
26.1 Analyse van kwalitatieve gegevens in PAO	269
26.2 Werkwijzen kwalitatieve analyse	270
26.2.1 Samenvatten als analysetechniek	270
26.2.2 Specifieke gerichte analyse	271
26.2.3 Open coderen of coderen met een startlijst	271
26.3 Aan de slag	275
27. Ervaringsgerichte methoden en werkvormen	276
27.1 De (5 x W + H)-analyse	277
27.1.1 Werkwijze	277
27.1.2 Variant	278
27.1.3 Aan de slag	278
27.2 Wereldcafé	278
27.2.1 Wereldcafé in PAO	279
27.2.2 Voorwaarden om te werken met het wereldcafé	280
27.2.3 Werkprincipes	281
27.2.4 Aan de slag	283
27.3 PhotoVoice	283
27.3.1 De PhotoVoice-methode in het kort	283
27.3.2 Theo 3retische kaders	284
27.3.3 Gebruik PhotoVoice	284
27.3.4 Werkwijze van PhotoVoice	285
27.3.5 PhotoVoice en PAO	288
27.3.6 Aan de slag	289
27.4 Community-mapping	289
27.4.1 Werkwijze van community-mapping	290
27.4.2 Community-mapping en PAO	292
27.4.3 Aan de slag	292
27.5 Krachtenveldanalyse	293
27.5.1 Krachtenveldanalyse en PAO	293
27.5.2 Voorbeeld resultaat krachtenveldanalyse	293

27.5.3 Werkwijze krachtenveldanalyse	295
27.5.4 Aan de slag	295
27.6 SWOT-analyse	295
27.6.1 SWOT-analyse en PAO	298
27.6.2 Werkwijze SWOT-analyse en confrontatiematrix	298
27.6.3 Aan de slag	300
27.7 Methoden voor visualiseren	300
27.7.1 Tekeningen	301
27.7.2 Collages	301
27.7.3 Symbolen & metaforen	301
27.7.4 Kaarten	302
27.7.5 Visualiseren en PAO	302
27.7.6 Aan de slag	302
27.8 Rollenspel & simulatiespel	302
27.8.1 Rollenspel en simulatiespel in PAO	303
27.8.2 Aandachtspunten bij rollenspelen & simulatiespelen	303
27.8.3 Aan de slag	304
27.9 Mindmapping	304
27.9.1 Voorbeeld mindmap	305
27.9.2 Mindmappen en PAO	305
27.9.3 Werkwijze mindmappen	305
27.9.4 Aan de slag	306
27.10 De nominale groepstechniek	306
27.10.1 NGT en PAO	307
27.10.2 Werkwijze NGT	307
27.10.3 Aan de slag	308
27.11 Een sociogram maken en gebruiken	308
27.11.1 Sociogram en PAO	309
27.11.2 Werkwijze sociogram	309
27.11.3 Aan de slag	309
27.12 Consent	310
27.12.1 Werkwijze consent	310
27.12.2 Aan de slag	311
27.13 Creatief structureren met post-its	311
27.13.1 Werkwijze creatief structureren met post-its	312
27.13.2 Creatief structureren en PAO	312
27.13.3 Aan de slag	313

Geraadpleegde en aanbevolen literatuur	314
Verantwoording	322
Over de auteur	329
Register	330

Inleiding

Participatief actieonderzoek is een onderzoeksmethode die is ontstaan vanuit de wens naar dienstbaar onderzoek voor maatschappij en beroepspraktijk. Al meer dan veertig jaar richten (participatief) actieonderzoekers zich op maatschappelijk relevante thema's. Sinds een tiental jaren staat participatief actieonderzoek volop in de belangstelling. Onder de namen handelingsonderzoek, actieonderzoek, participatief onderzoek en participatief actieonderzoek is deze speciale tak van praktijk(gericht) onderzoek bezig aan een opmars. Steeds vaker kiezen professionals in zorg, welzijn, wonen, werken, onderwijs en Human Resource Management (HRM) ervoor om met participatief actieonderzoek aan de slag te gaan. Participatief actieonderzoek krijgt een plek in sommige onderwijscurricula praktijkgericht onderzoek van het hogere beroepsonderwijs (hbo) en in de toegepaste (academische) opleidingsdomeinen Management- en Organisationswetenschappen, HRM, Leren, Ontwikkelen & Veranderen, Management of Learning, de postmasteropleiding Interventiekunde en de WO-master Sociale Interventie.

Participatief actieonderzoek is onderzoek waarbij het gaat om de participatieve creatie van kennis én actie. In participatief actieonderzoek werken de deelnemers (onderzochten) en onderzoekers samen aan het onderzoek, waarbij ze zich tot elkaar verhouden als subject-subject. Deelnemers worden uitgenodigd om als medeonderzoekers te participeren in het onderzoek. Deze manier van omgang met en het macht toekennen aan deelnemers maakt actieonderzoek tot participatief actieonderzoek.

Participatief actieonderzoek is gericht op het verkrijgen van praktische kennis om daarmee individueel of collectief handelen en/of de situatie waarin dat handelen plaatsvindt te veranderen. In participatief actieonderzoek gaat het niet alleen om het ontwikkelen van kennis om de werkelijkheid te begrijpen, maar ook om kennis om de werkelijkheid te veranderen. De kennis die in participatief actieonderzoek wordt verzameld, is bestemd voor de deelnemers. Deelnemers beschikken door het participatieve actieonderzoek over inzicht in hun doen en laten in de onderzochte situaties en tegelijkertijd over kennis voor het verbeteren van hun handelen. Participatief actieonderzoek leidt tot verandering en empowerment van de deelnemers.

Boek

Er bestaan maar een paar Nederlandstalige boeken over (participatief) actieonderzoek. Dit boek onderscheidt zich op zes manieren van andere boeken over (participatief) actieonderzoek.

In de eerste plaats beschrijft dit boek participatief actieonderzoek in relatie tot een breed werkveld. Beroepsbeoefenaren (en zij die dit willen worden) in de werkvelden zorg, welzijn, wonen, onderwijs en Human Resource Management vinden in dit boek bruikbare handvatten én voorbeelden uit hun beroepspraktijk.

In de tweede plaats omdat dit boek een zevenvoudige conceptuele verankering van participatief onderzoek in deel 1 combineert met een praktische beschrijving in de delen 2, 3 en 4. In deze praktische delen worden aanwijzingen gegeven voor het zelf doen van participatief actieonderzoek. Hiermee is het boek meteen geschikt voor gebruik door studenten en professionals in hun beroepspraktijk.

In de derde plaats omdat dit boek een actueel boek is voor het doen van participatief actieonderzoek. In de actuele ontwikkelingen en discussies over participatief actieonderzoek hanteert het boek de hierboven verwoorde twee centrale uitgangspunten over wat participatief actieonderzoek is. Dat zijn de participatie van de deelnemers aan het onderzoeksproces en de dubbele doelstelling van participatief actieonderzoek: het gaat in participatief actieonderzoek niet alleen om te onderzoeken, maar ook om te handelen (actie), en om daardoor de sociale werkelijkheid niet alleen te begrijpen, maar ook te veranderen. Deze uitgangspunten en andere kenmerken van participatief actieonderzoek zoals de méérvoudige processen, het gebruik van sociaalwetenschappelijke onderzoeksmethoden én ervaringsgerichte methoden worden in het boek uitgewerkt.

Het boek sluit aan bij de opvattingen over praktijkgericht onderzoek in het hbo. Actuele onderzoekbenaderingen als evidence-based practice en practice-based evidence worden beschreven en vergeleken met praktijkgericht actieonderzoek.

In de vierde plaats omdat dit een boek is dat in en door de praktijk van participatief onderzoek is ontstaan. Vanuit eigen ervaringen en de eigen onderzoekspraktijk worden methodieken en handvatten beschreven.

In de vijfde plaats doordat de in dit boek gepresenteerde benaderingen, handvatten en hulpmiddelen hun bruikbaarheid gedurende vele jaren hebben bewezen. In dit boek is mijn ervaring (en die van een tiental collega's en duizenden studenten) met het gebruik van participatief actieonderzoek

gedurende tientallen jaren verwerkt. De inhoud van dit boek is beproefd en verbeterd in het bachelor- en masteronderwijs aan studenten van sociale opleidingen en woon- en gezondheidszorgopleidingen.

In de zesde plaats omdat dit nieuwe boek een compleet boek is dat voortbouwt op het boek *Actieonderzoek in zorg en welzijn*. Dit vorige boek heeft gedurende acht jaren bewezen dat het in een behoefte voorziet. Dit nieuwe boek beschrijft al de facetten van praktijkgericht actieonderzoek. In dit boek staan uitgangspunten, benaderingen, ideeën, werkwijzen, handvatten en praktische aanwijzingen voor het ontwerpen, uitvoeren en begeleiden van participatief actieonderzoek.

De Kern van participatief actieonderzoek bestaat uit vier delen. In ieder deel wordt vanuit een eigen insteek of 'leerlijn' gekeken naar participatief actieonderzoek. Deze leerlijnen bevatten handreikingen aan mensen die participatief actieonderzoek willen gaan doen of soms moeten gaan doen.

Doelgroep

De doelgroep van dit boek zijn de professionals in zorg, wonen, welzijn, onderwijs en HRM, of zij die dit willen worden en daarvoor een opleiding volgen. Te noemen zijn: woonconsulenten, gebiedsbeheerders, huismeesters, Wmo-consulenten, beleidsadviseurs, sociaal makelaars, gebiedsontwikkelaars, leden van sociale wijkteams, planologen, opbouwwerkers, medewerkers bouw- en woningtoezicht, buurttoezichthouders, stadswachten, wijkagenten, buurtbemiddelaars, maatschappelijk werkers, jongerenwerkers, recreatieve werkers, cultureel werkers, consulenten maatschappelijke activering en ondersteuning, ouderenconsulenten, sociaal-pedagogische hulpverleners, pedagogen, sociaal (juridisch) dienstverleners, HRM-consulenten, arbomedewerkers, re-integratiewerkers, werktoeleiders, opleidingsfunctionarissen, organisatieadviseurs, P&O-consulenten, jeugdhulpverleners, zorgconsulenten, zorgmedewerkers, verzorgers, verpleegkundigen, verpleegkundig specialisten, fysiotherapeuten, laboranten, consulenten zorgtechnologie, activiteitenbegeleiders, facilitaire dienstverleners, leraren en docenten.

In dit boek wordt uitgegaan van twee situaties waarin de genoemde professionals met actieonderzoek bezig kunnen zijn:

1. Een professional doet participatief actieonderzoek naar zijn eigen handelen, naar zijn eigen beroepspraktijk. Participatief actieonderzoek als een mogelijkheid zijn eigen beroepsmatig handelen te verbeteren.

2. Een professional doet participatief onderzoek naar de situatie of het handelen van een groep mensen. Hij ondersteunt met participatief actieonderzoek een groep mensen om hun situatie of handelen te verbeteren.

De secundaire doelgroep van dit boek bestaat uit professionals in het hoger beroepsonderwijs (hbo) en aan de universiteit. Daarmee bedoelen wij docenten en onderzoekers verbonden aan bachelor- en masteropleidingen van hogescholen en toegepaste (academische) opleidingsdomeinen.

Voor het hoger beroepsonderwijs kunnen dat zijn:

- sociale opleidingen als social work, MWD, CMV, SPH, SJD, toegepaste psychologie, criminologie en integrale veiligheid;
- zorgopleidingen en paramedische opleidingen als verzorging, verpleegkunde, fysiotherapie, zorgtechnologie, ouderenwerk, MBRT, logopedie, podotherapie, voeding;
- woonopleidingen als planologie, ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer, bouwkunde;
- Leisure Studies en Tourism Studies;
- werkopleidingen als P&O, HRM, toegepaste psychologie, personeel en arbeid, arbo;
- onderwijsopleidingen als pabo en lerarenopleidingen.

Voor wat betreft de toegepaste (academische) opleidingsdomeinen kunnen dat onder meer zijn:

- management- en organisatiewetenschappen, HRM, Management of Learning, postmasteropleiding Interventiekunde en de WO Sociale Interventie en Leren, Ontwikkelen & Veranderen;
- bouwkunde, vastgoedkunde;
- sociale geografie, sociologie;
- sociale geneeskunde, opleiding tot arbo-arts.

In de hierboven genoemde opleidingen wordt doorgaans gewerkt met praktijkgericht onderzoek, in sommige toegepaste opleidingsdomeinen met actieonderzoek of participatief onderzoek. Participatief actieonderzoek als speciale tak van onderzoek gaat net een stap verder dan (gewoon) praktijkgericht onderzoek. In een aantal opleidingspraktijken blijkt participatief actieonderzoek prima geschikt als model voor het doen van praktijkgericht onderzoek.

Dit boek kan dan ook prima in het onderwijs worden gebruikt als hulpmiddel bij het doceren van actieonderzoek, participatief onderzoek en participatief actieonderzoek. Speciaal voor deze groep docent-gebruikers is er op de website bij dit boek <http://www.actie-onderzoek.nl> informatie te vinden over onderwijsmodellen en modules die passen bij dit boek. Vanuit Ferdie Migchelbrink Consultancy wordt ondersteuning gegeven bij het werken met dit boek in het onderwijs en onderzoek.

Voorts kan het boek gebruikt worden als naslagwerk voor andere mensen die actieonderzoek doen of ermee in aanraking komen. Zoals: managers & leidinggevendenden, beleidsmedewerkers, opdrachtgevers, overheden, en andere opleiders.

Dit boek vereist geen speciale voorkennis en is geschikt voor zelfstudie.

Leeswijzer

Verspreid over vier delen wordt vanuit een karakteristieke ‘leerlijn’ of invalshoek participatief actieonderzoek gepresenteerd. Daarmee bedoelen wij dat ieder deel een andere invalshoek heeft om handvatten te geven voor participatief actieonderzoek. De vier leerlijnen variëren qua karakter. Zo is bijvoorbeeld deel 1 (Profiel van participatief actieonderzoek) vooral conceptueel van aard, terwijl in deel 4 onderzoeksmethoden en ervaringsgerichte methoden worden gepresenteerd.

Het boek hoeft niet in chronologische volgorde van de delen gebruikt te worden. De meeste delen kunnen afzonderlijk worden gelezen. Afhankelijk van persoonlijke voorkeur en ervaring kan ieder het boek op zijn eigen manier gebruiken. Wel willen wij opmerken dat voor het goed uitvoeren of begeleiden van participatief actieonderzoek het lezen van alle delen nodig is. De vier delen van het boek zijn als volgt opgebouwd.

Deel 1. Profiel van participatief actieonderzoek

Deel 1 maakt duidelijk wat participatief actieonderzoek is. Dit deel geeft een conceptuele plaatsbepaling van participatief actieonderzoek. Langs zes lijnen wordt in zes hoofdstukken participatief actieonderzoek geprofileerd. De eerste lijn waarlangs participatief actieonderzoek wordt uitgewerkt is het benoemen van tien profielkenmerken. Hoofdstuk 1 biedt tien kenmerken van participatief actieonderzoek en een voorbeeld van een uitgevoerd (participatief) actieonderzoek.

In hoofdstuk 2 over de geschiedenis van participatief actieonderzoek wordt het profiel historisch inzichtelijk gemaakt.

Hoofdstuk 3 bevat de vergelijkende lijn. De veronderstellingen, visies, opvattingen en methodologische aanpak van participatief actieonderzoek worden vergeleken met kwantitatief en kwalitatief onderzoek, en met evidence-based onderzoek en practice-based onderzoek.

Hoofdstuk 4 profileert de kwaliteit van participatief actieonderzoek. In dit hoofdstuk wordt getoond hoe in participatief actieonderzoek wordt voldaan aan de gangbare kwaliteitscriteria validiteit en betrouwbaarheid. Tegelijkertijd scoort participatief actieonderzoek hoog op het praktisch nut of gebruik voor de deelnemers.

Hoofdstuk 5 gaat over de competenties die nodig zijn om zich te kunnen profileren als participatief actieonderzoeker.

De zesde en laatste profiellijn in hoofdstuk 6 beschrijft thema's en domeinen waarvoor participatief actieonderzoek wordt gebruikt.

Deel 2. Processen in participatief actieonderzoek

Dit deel is zowel theoretisch als praktisch van aard en heeft de meervoudige processen in participatief actieonderzoek als invalshoek. In participatief actieonderzoek zijn processen als onderzoeken, samenwerken, participeren, reflecteren, leren en veranderen met elkaar vervlochten.

In dit deel wordt eerst het onderzoeksobject van participatief actieonderzoek beschreven. Aansluitend daarop en verspreid over vier hoofdstukken worden de genoemde processen beschreven.

Dit deel is als volgt opgebouwd:

- Handelende subjecten en situaties als onderzoeksobjecten in participatief actieonderzoek (hoofdstuk 7);
- Samenwerken en participeren (hoofdstuk 8);
- Onderzoeken (hoofdstuk 9);
- Reflecteren en leren (hoofdstuk 10);
- Veranderen (hoofdstuk 11).

Ieder hoofdstuk start met een overzicht. Vervolgens worden per hoofdstuk de eerdergenoemde processen beschreven. Daarna worden werkwijzen en aanwijzingen gegeven voor gebruik in het desbetreffende proces.

Deel 3. Uitvoeren en begeleiden van participatief actieonderzoek

Dit deel bevat korte theoriefragmenten, maar is vooral praktisch gericht. *Hoe je participatief actieonderzoek kunt opzetten, uitvoeren en begeleiden* wordt in dit deel beschreven met behulp van een fasenmodel. Participatief actieonderzoek wordt beschreven als een cyclus van zes fasen: de voorfase, de oriëntatiefase, de diagnostische fase, de ontwikkelingsfase, de actiefase en de evaluatiefase.

Dit deel bestaat uit de volgende hoofdstukken:

- Participatief actieonderzoek doen in zes fasen (hoofdstuk 12);
- Aanleiding en aanloophase (hoofdstuk 13);
- De oriëntatiefase (hoofdstuk 14);
- De diagnostische fase (hoofdstuk 15);
- De ontwikkelfase (hoofdstuk 16);
- De actiefase (hoofdstuk 17);
- De evaluatiefase (hoofdstuk 18).

In elk hoofdstuk wordt eerst een karakteristiek van de fase gegeven, gevolgd door activiteiten, aandachtspunten en hulpmiddelen voor iedere fase. De hoofdstukken worden afgesloten met opdrachten om zelf met participatief actieonderzoek aan de slag te gaan.

Deel 4. Methoden & technieken van participatief actieonderzoek

In dit deel worden methoden en technieken aangereikt die ingezet kunnen worden in participatief actieonderzoek. De methoden en technieken in dit deel worden onderscheiden in methoden en technieken van systematisch onderzoek (H 19 t/m 22) en in ervaringsgerichte methoden en werkvormen (H 23 t/m 27).

Dit deel bevat de volgende hoofdstukken:

- Individueel ondervragen (hoofdstuk 19);
- Participerende observatie & bezoeken (hoofdstuk 20);
- Groepsgesprekken (hoofdstuk 21);
- Deskresearch en inhoudsanalyse (hoofdstuk 22);
- Verhalen (hoofdstuk 23);
- Intervisie (hoofdstuk 24);
- Community of practice (hoofdstuk 25);
- Werkwijzen analyse kwalitatieve gegevens (hoofdstuk 26);
- Ervaringsgerichte methoden en werkvormen (hoofdstuk 27).

De hoofdstukken in dit deel zijn geschreven om (zelf) te gebruiken in participatief actieonderzoek.

Website

Om het gebruik van het boek en zelfstudie te ondersteunen is op de website <http://www.actie-onderzoek.nl> materiaal bij dit boek beschikbaar. Het materiaal omvat aanvullende informatie, voorbeelden, extra handreikingen, opdrachten, formats, en hulpmiddelen voor de gebruikers van dit boek. In de tekst in het boek wordt steeds met een aangegeven dat er op de website meer materiaal hierover is te vinden.

Vanuit Ferdie Migchelbrink Consultancy wordt ondersteuning gegeven met het werken van dit boek in onderwijs, onderzoek en professionele praktijk (www.ferdiemigchelbrink.nl).

Deel 1

Profiel van participatief actieonderzoek

In dit deel wordt via zes verschillende invalshoeken een profiel geschetst van participatief actieonderzoek: kenmerken van PAO, geschiedenis van PAO, vergelijking van PAO met ander onderzoek, kwaliteit van PAO, de onderzoeker in PAO, en het gebruik van PAO.

1. Kenmerken van participatief actieonderzoek

*Actieonderzoek is eerder een trektocht dan een georganiseerde reis
(Ben Boog)*

Aan de hand van tien kenmerken wordt een eerste profiel geschetst van participatief actieonderzoek (PAO). Daarna wordt een door studenten uitgevoerd PAO beschreven waarin de kenmerken te herkennen zijn.

1.1 Tien kenmerken van PAO

De tien kenmerken van PAO zijn als het ware GPS-coördinaten of richtingwijzers op de trektocht die PAO heet. In honderd procent PAO zijn ze allemaal traceerbaar, maar niet in alle PAO-en zijn of worden ze zichtbaar. De intentie is dat participatief actieonderzoekers dit waarmaken, of deze kenmerken als richtingwijzer in hun onderzoek hanteren.

1.1.1 PAO is gericht op praktische problemen, vragen of wensen

PAO is onderzoek waarbij de aanleiding voor de vraagstelling ligt in praktische problemen, vragen, dromen, uitdagingen of ideeën die (groepen) mensen hebben in/over hun dagelijks handelen in hun woon- of leefsituatie, werk of beroepspraktijk.

Het onderzoek is gericht op het verkrijgen van praktische kennis om daarmee individueel of collectief handelen en/of de situatie waarin dat handelen plaatsvindt te verbeteren, te vernieuwen of te veranderen.

1.1.2 PAO is participatief onderzoek

De betrokkenen en/of onderzochten in het onderzoeksveld worden niet beschouwd en behandeld als object van onderzoek, maar worden in PAO gezien als handelende subjecten binnen een sociale context met andere mensen/subjecten. Deze subjecten (voortaan deelnemers) en onderzoekers werken zo veel mogelijk samen aan het onderzoek, waarbij ze zich tot elkaar verhouden als subject-subject. De onderzoekers nodigen de belanghebbende subjecten (in elk geval de deelnemers en als het kan ook stakeholders) uit

om als medeonderzoekers te participeren in het onderzoek. Op deze wijze wordt in PAO in co-creatie kennis gegenereerd. Deze manier van omgang en macht toekenning maakt PAO tot participatief onderzoek.

1.1.3 Verbeteren, veranderen, vernieuwen

Het participatief onderzoeken van het handelen of de situatie door onderzoekers en deelnemers heeft als doel om met de verzamelde kennis het handelen en/of de situatie van de deelnemers te verbeteren, te veranderen of te vernieuwen. Veranderen is de situatie *hier en nu* (in PAO vaak de uitgangssituatie of huidige maatschappelijke praktijk genoemd) van een individu of groep *wijzigen in de richting van een voor betrokkenen betere, meer bevredigende situatie of een adequater handelen* (andere, nieuwe gewenste maatschappelijke praktijk).

Goed PAO leidt niet alleen tot nieuw handelen of nieuwe praktijken, individuele en maatschappelijke bewustwording, maar ook tot empowerment van betrokkenen en onderzoekers.

1.1.4 Onderzoek & actie zijn met elkaar verbonden

PAO omvat altijd een onderzoeksdeel (onderzoek op locatie eventueel aangevuld met deskresearch) en een actiedeel (handelingen of acties) om te komen tot verbetering of verandering van het handelen en/of de situatie waarin dat handelen plaatsvindt.

Daarbij doorlopen de betrokkenen (soms herhaaldelijk) vijf fasen: oriënteren (aanleiding en verkenning situatie en handelen), diagnosticeren (analyse van vragen, idee, probleem, droom inzake handelen en situatie), ontwikkelen (richting bepalen, plan van aanpak maken), actie (uitvoering van plan, oefenen met nieuwe handelen) en evalueren (het nieuwe handelen waarnemen, kritisch bekijken en waarderen).

1.1.5 Wetenschappelijke methoden en technieken

PAO ontwikkelt kennis met behulp van sociaalwetenschappelijke methoden en technieken. PAO is niet gebonden aan een bepaalde methode of dataverzamelings techniek. De onderzoekers kunnen putten uit verschillende methodologische tradities en methoden & technieken van dataverzameling zolang die maar in overeenstemming zijn met de uitgangspunten van PAO. Zowel kwantitatieve (vragenlijstenonderzoek) als kwalitatieve (open inter-

view, participerende observatie en focusgroepen) dataverzamelingstechnieken worden in PAO gebruikt.

1.1.6 Ervaringsgerichte methoden en technieken

De wetenschappelijke methoden en technieken worden in PAO aangevuld met ervaringsgerichte methoden en technieken. Deze communicatieve, interactieve, visuele en creatieve methoden en technieken worden onder meer gebruikt voor het ontsluiten van alledaagse kennis en ervaringskennis, voor het creëren van nieuwe ideeën en richtingen en om het potentieel van de deelnemers aan te spreken en te ontwikkelen.

1.1.7 Kennis in PAO

In PAO gaat het niet alleen om kennis om de werkelijkheid te begrijpen, maar ook om kennis om de werkelijkheid te veranderen.

Naast kennis ontwikkeld met behulp van sociaalwetenschappelijke methoden en technieken wordt in PAO nadrukkelijk gebruikgemaakt van alledaagse en praktische kennis uit de leefwereld van de betrokkenen en ervaringskennis.

1.1.8 PAO is een meervoudig proces

PAO is méér dan participatief onderzoek doen, het is een meervoudig proces. In PAO worden participatief onderzoek, interactie & communicatie, samenwerken, participeren, reflecteren, leren en veranderen met elkaar gecombineerd. Deze processen zijn vervlochten met het onderzoeksproces en zijn als het ware lagen of dimensies van PAO die in alle stadia van het onderzoek spelen. Al naar gelang de fase van het onderzoeksproces treden ze meer of minder expliciet op de voorgrond, zijn ze meer of minder intens. Figuur 1.1 brengt deze processen in beeld.